

Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü: Türkistan’dan Anadolu’ya*

*The Transformation of Evil Souls in the Context of Disease Names:
From Turkestan to Anatolia*

Dr. Kübra YILDIZ ALTIN**

Özet

Tarih boyunca çeşitli kültür dairelerine giren Türkler, farklı inançları benimsemişler ve “serbest kültür değişmesi” yoluyla kültürler arası alışverişte bulunmuşlardır. Demonik varlıkların isimleri bağlamında bu durum “üzüt, usal, yel, yek, çor, çort, demon, dev” gibi Türk lehçelerindeki farklı kullanımları beraberinde getirmiştir. Buradan hareketle çalışma, Türk kültürünün yayıldığı coğrafyalarda gelenekte yaşama kabiliyetine sahip unsurların kaybolmadıkları, aksine şekil veya işlev değiştirerek yaşamaya devam ettikleri varsayımı üzerine temellenmiştir. Söz konusu varsayıma paralel olarak Türk kültür coğrafyasında bugün çoğunlukla hastalık adı olarak kullanılan birçok kelimenin, eski inançlarda izleri bulunabilen kötü ruhların isim ve işlevlerindeki değişim ve dönüşümün bir devamı olduğu tespit edilmiştir. “Yapısal işlevselci” yaklaşımın yöntem olarak kullanıldığı bu çalışmada, yeraltından gelen ve hastalığa sebep olan kötü ruhlardan bazılarının dinî, sosyal, kültürel, coğrafi ve ekolojik değişimlere bağlı olarak asıl işlevleri unutulurken bazılarının ise genellikle hastalık adı biçiminde veya olumsuz bir anlamı çağrıştırarak yaşamaya devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk İnanç Sistemi, Kötücül Varlıklar, Kötü Ruhlar, Hastalık, Yapısal İşlevselcilik.

* Bu çalışma, 12-14 Ekim 2017 tarihleri arasında Ankara’da düzenlenen V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan bildirden genişletilerek hazırlanmıştır.

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, Nevşehir, Türkiye, kubrayildiz89@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9788-2844>

Abstract

Turks adopted different beliefs throughout history and have intercultural exchanges "through free culture change". This brought different usages such as "üzüt, usal, yel, yek, çor, çort, demon, giant" in Turkish dialects. The geographies of those elements that have the ability to survive in Turkish culture are not lost and these elements continue to live by changing shape or function. There are many words in Turkish culture and geography today that are used as the name of the disease. These were found to be a continuation of the change and transformation in the names and functions of the evil spirits. "Structural functionalist" approach was used as a method. Some of the evil spirits that come from the underground and cause the disease are forgotten due to their religious, social, cultural, geographic and ecological changes. Some of them continue to live in the form of a disease name or by a negative meaning.

Keywords: *Turkish Belief System, Malicious Assets, Evil Souls, Illness, Structural Functionalism.*

Mitoloji, bir toplumun dünya görüşünün, değerlerinin ve geleneklerinin en eski biçimlerini inceleyen ve ortaya çıkaran bir bilim dalıdır. Bu bağlamda bir topluma ait kültürü incelemek veya toplumun anlamak için onun mitlerinin incelenmesi oldukça önemlidir. Bu noktada genel bir ifadeyle mit olarak tanımlanan anlatılar, gereksinimleri ve arzularıyla, umutları ve korkularıyla insan doğasını, yani "insanlık durumunu" yansıtır.

Tarih boyunca kişi veya toplumun başına gelen felaketler, Tanrılar veya onların emrindeki kötü ruhlardan gelen bir ceza olarak algılanmıştır.¹ Örneğin Mezopotamya toplumlarının inanışlarına göre doğa olaylarını yöneten Tanrıların yanında, ölüm ve hastalık getiren iyi veya kötü Tanrılar da bulunmaktaydı. Bu etkilerden korunmak içinse insanlar büyü gibi araçlara ihtiyaç duymaktaydılar.² Eski çağ toplumlarında özellikle sıtma gibi hastalıkların sebepleri ifritlere bağlanmıştır. Baş ağrısı, titreme, yüksek ateş gibi bazı belirtiler gösteren bu hastalığa İdpa adı verilen şeytanların sebep olduğuna inanılmıştır (Akkuş Mutlu 2017: 79, 91). Buna paralel olarak hastalıkların doğrudan Tanrılar ve kötü ruh-

¹ Türkistan coğrafyasında da benzer bir anlayış hâkimdi. Bu coğrafyadaki Mani mezhebi ile ilgili kısa Çince metinde dünyanın geçirdiği üç çağdan bahsedilir. Birinci çağda ne gök ne de yer yoktur. Karanlık ve aydınlığın olduğu bir an vardır. İkinci çağ, yaratılış çağıdır. Üçüncü çağ, Hüzmüz ile Ehrimen'in mücadele ve savaş çağıdır. Bu dönemde kötü ruhlar etrafa hastalık ve felaket dağıtır- lar (Ögel 2010: 425-426).

² Hekimlik ve kehanet uygulamalarına çok benzeyen büyü pratiği, hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılan yiyeceklere, yara lapalarına, merhemlere ek olarak kullanılırdı. Eski çağlarda bilimsel, cerrahi ve bitkisel ilaçlar kullanılmakla birlikte hastalıkların nedeni olarak ifritler gösterilmektedir. Bu bağlamda hem ilaçları hem de büyüyü aynı kişi uygulamaktaydı (Black ve Green 2003: 56).

larla ilişkili olduğuna inanıldığından bazı hastalıklar onların bizzat isimleriyle anılmıştır. Örneğin, Hititçede öznesinde bir Tanrı, cin, kötü ruh veya herhangi bir demonik varlık saklı olan “ıştark” kelimesi aynı zamanda “hasta olmak” anlamını karşılamaktaydı (Bayat 2010: 76).

Eskiçağlardan günümüze kadar insanlık durumunun bir süreci olan hastalık, hastalığın sebeplerini açıklama ve hastalığa çözüm yolları arayışı eski Türk inanç sisteminde de önemli olmuştur. Bu bağlamda eski Türk inanç sisteminde kötülük ve daha özelden hastalık, yeraltına ve ona bağlı kötü ruhlara atfedilirken, zaman zaman Tanrı kutunun kaybı olarak da yorumlanmıştır. Bu bakımdan maruz kalınan kötülüklerden kurtulmaya çalışmanın yanı sıra gelebilecek olan felaketler de engellenmek istenmiştir. İnsanlar kendilerini olumsuz olarak etkileyen durumları bazen kendi tecrübeleri ile çözümlenmeye çalışmışlarsa da çoğu zaman (kam, şaman, arbağcı gibi) bölgenin hekimi kabul edilen kişilerine başvurmuşlardır. Bu kişiler diğer âlem ile bu âlem arasında aracı görevinde olmuşlar ve her türlü soruna çözüm getirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Perrin'e göre (2003: 13-16) hastalık ve ölüm gibi kişisel sorunlar ile kuraklık veya kıtlık gibi toplumsal felaketler, insanoğlunun öteki dünyaya ödediği bir borçtur. Bu tür bir ilişkide adı geçen hekimlerin görevi ise “insanlar” ile “doğüstü” arasındaki mübadelede düzenleyici bir konum olarak tasavvur edilmiştir. Özellikle bu kişilerin anlatılarının yanı sıra dualarında bilinmeyen âlem hakkında fikir edinmek mümkün olabilmiştir.

Eski Türk İnanç Sisteminde Ruh ve Kötü Üzerine

Farklı kültür dairelerine girmiş olan Türklerin söz konusu âlem hakkındaki tasavvurları da çeşitlenmiştir. Ancak Türk boyları geçmişte farklı dinler benimseyip yeni kültür dairelerine girmiş olsalar da çoğu geleneksel unsurlarını yaşatmaya devam ettirmişlerdir. Bu unsurlar kimi zaman arkaik anlamını korumuş kimi zaman da yeni işlevler kazanarak yaşamaya devam etmişlerdir.

Eski Türk inanç sisteminde ruhun tanımlanması noktasında farklı görüşler vardır. Ruha ilişkin bu farklı tanımlamaların sebeplerinden birisi konuyla ilgili çalışma yapanların yanı sıra, ruhun çeşitli Türk boylarında farklı adlar almasından kaynaklanır. Araştırmacıların tuh için “kut, can, tin, süne, sür, öz, üzüt, yula” gibi farklı isimler kullanarak (Roux 1994: 133-134; Küçük vd. 2009: 117) bu kavramlar arasında kimi zaman ayırım yaptıkları kimi zaman da onları birbirinin yerine kullandıkları görülmektedir. Örneğin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* adlı eserinde Anohin (2006: 3), Altay kamlarının ruhları sınıflandırmalarına yer vermiştir. Altay kamlarına göre ruhlar yeraltı, yerüstü ve gökyüzü olmak üzere üç mekânda yer almaktadırlar. Buna göre kötü karakterli yeraltı ruhlarına

“körmös”, iyi karakterli gökyüzünde bulunan ruhlara “kuday” denilmektedir. Yer ruhları ise “yer-su veya altay” olarak adlandırılırdı.

Yine konu ile ilgili çalışma yapanlar kötü ruhları çeşitli açılardan sınıflandırmaya çalışmışlardır. Bunlardan birisi Naciye Yıldız’ın (2008: 92) Sibiryaya Türklerinin inanç sisteminde var olan kötü ruhları ve onların işlevlerini dikkate alan tasnifidir: “Erlik ve ona bağlı olan kötü ruhlara”, “Şulbus ya da Diiren gibi insan olmadıkları anlaşıldığı zaman kötülük yapan ruhlara” ve “hastalığa sebep olan kötü ruhlara” olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır. Sibiryaya Türklerinin inanç sisteminden hareketle böyle bir tasnif yapıldığında eski Türk inanç sistemindeki kötü ruh varlığının sadece bir cephesi görülebilmektedir.

Demonolojik varlıklarla ilgili başka bir tasnif denemesi yapan Bayat’ın (2007: 283) sınıflamasında yasaklarla ilgili kötü niyetli varlıklar temelinde on başlık altında kötü ruhlara incelenmiştir: “Ağaç yasakları ile ilgili demonik varlıklar”, “Hortlak inancı ile ilgili demonik varlıklar”, “Bas paradigmasında değerlendirilen demonik varlıklar”, “Al ruhu dairesi içinde değerlendirilen demonik varlıklar”, “Yol azdıran demonik varlıklar”, “Dönergeler”, “Mitolojik ana kapsamında değerlendirilen demonik varlıklar”, “Doğumla ilgili demonik varlıklar”, “Çocukları korkutan demonik varlıklar” ve “Diğer demonik varlıklar”.³

Türk mitlerinden elde edilen bilgilere göre kötü ruhlara oldukça farklı isimler almışlardır. Türk boylarının kültür dairesine içine girdiği Arapça, Farsça, Çince, Sanskritçe, Rusça ve Latince’nin etkisinden kaynaklanan bu durum, birden fazla isimlendirmeye beraberinde getirmiştir. Örneğin, Türk lehçelerinde şeytan anlamına gelen “buti, çantani” gibi Sanskritçe kelimelerinin yanı sıra Toharca “asuri, pret” gibi kelimeleri, Latince “devol, demon” gibi kullanımları, Rusça “çort” gibi tanımlamaları, Arapça “şeytan, iblis” gibi ifadeleri veya Farsça “dev, ardav” gibi farklı sözcükleri görmek mümkündür. Türk kültür coğrafyasında bu kadar çeşitliliğin olması komşuluk ilişkileri ve din değiştirme ile açıklanabilir (Yıldız 2013: 222).

Türk boyları arasında gerek lehçe gerekse kültür coğrafyası farklılıklarından kaynaklanan çeşitlenmelerde kötü tabiatlı ruhlara veya demonik güçler, farklı isimler almış olsalar da işlevlerinin hemen hemen birbirine yakın olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Yakutlarda “abaası/abaahı”; Türkmenlerde “albastı”; Tuvalarda “albis”; Uygurlarda “alvasti”; Özbeklerde “olbosti” şeklinde kötü ruh isimleri geçmektedir. Yine bazı bölgelerde kötü ruh için “aldacı” kelimesinin de kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin, Şorların mitik görüşlerinde “ayna” olarak isimlendirilen kötü ruhlara, yeraltında Erlik’in himayesinde yaşayan ifritlerdir. Moğolcada ve Sibiryaya Türkçesinde kötü ruh ve şeytan anlamlarını

³ Daha ayrıntılı bilgi için bk. (Bayat 2007).

“az”, “ada” ve “aza” sözcükleri karşılamaktadır. Kazan, Tatar ve Başkurlarda “biçura” kötü ruhlar için kullanılan terimlerdenidir. Tuva Türkçesinde cin ve şer ruh anlamını karşılayan “diiren” kelimesi vardır. Tüm bunlarla birlikte eski Türk inanç sisteminde kötü ruhlar için “özüt/üzüt; usal/ovsal/oysal; yığ/ig; yel/yek/yeg; çer/çar/çor/çert/çort” gibi (Öger ve Yıldız Altın 2016: 18) kelimele- rin de yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Eski Türk İnanç Sisteminde Hastalığın Sebepleri Hakkında

“Vücudun normal işleyişinin bozulmasına neden olan herhangi bir durum” anlamına gelen hastalıklar konusunda başlangıçta insanoğlu oldukça endişe yaşamıştır. Teknolojinin henüz gelişmediği dönemlerde hastalıkların sebepleri bilimsel olarak ortaya konulamamıştır. Dolayısıyla hastalıkların genel olarak Tanrı tarafından ceza olarak verilmesinden veya kötü ruhların insanlara musal- lat olmasından kaynaklandığı düşünülmüştür (Akkuş Mutlu 2018: 62).

Türk boyları arasındaki inanca göre hastalık dâhil toplumun başına gelen tüm felaketler yer altında yaşayan kötü tabiatlı ruhlardan kaynaklanmaktaydı. Saman adı verilen kişiler de bu varlıklarla mücadele etmek için ilaç yapar, dua eder ve çeşitli ritmik hareketler yaparak ayin icra eder, diğer bir deyişle sağal- tım yapardı (Uraz 1994: 207). Bu kişilerin anlatılarının yanı sıra mitler aracılığıyla da insanoğlunun hastalığın sebepleri konusundaki düşüncü biçimini anlamak mümkündür. Bu bağlamda Buryat Moğollarından derlenen bir efsane hastalık ve ölümün sebebi hakkında bir fikir vermektedir: “Çok önceleri ne hastalık ve ne de ölüm varmış. Fakat zamanla kötü ruhlar yer yüzüne çıkıp, insanlara kötü- lük getirmeğe başlamışlar. Bunun üzerine de Tanrı, insanlara yardım etsin diye, gökten bir kartal göndermiş ...” (Ögel 2010: 596). Sadece konuyla ilgili olan kısmın alındığı bu bölümde kötülüğün yer altından çıkan kötü karakterli ruhlara atfedildiği görülür. Bu mite benzer şekilde Hakaslar da hastalıkların sebebini kötü ruhların insanın vücut veya canı üzerindeki olumsuz etkisi olarak görüyor- lardı. Başka bir örnek Başkurt halk inanışına göre sıtma, köpek ısırması, şiddetli diş ağısı, kulak veya karın ağrısı gibi biyolojik ve tanısı konulamayan birçok ra- hatsızlık tabiatla bulunan kötü niyetli varlıkların insanın içine girmesi sonucun- da meydana gelmekteydi (Torma ve Hisamitdinova 2008: 89).

Eski Türk tıbbında henüz rahatsızlıkların sebebi bilinmediği için her türlü olumsuz durum gözle görülemeyen doğaüstü birtakım güçlere bağlanmıştır. Bu bağlamda hayvan ve özellikle insanlarda görülen hastalıklar iki sebebe dayandı- rılmaktaydı. Bunlardan ilki, “insan ruhunun kötü ruhlar veya cinler tarafından çalınması veya kaçırılması”, ikincisi ise “insanın içine kötü ruh ve cinin girmesi- dir”. İnanışa göre bu demonik varlıklar insanın bedenini ve ruhunu işgal edip

kişiyi yutarlardı. Örneğin, halk deyişinde “çalınma” adı verilen hastalığın sebebi, cinlerin kötülüğünden kaynaklı olarak kişinin ruhunun çalınması olarak; benzer şekilde “tutarık” adı verilen hastalık, halk etimolojisine göre kişinin bedenine giren ifridin kişiyi tutması olarak açıklanmaktaydı (Çavdar 1992: 309).

Türk İnanç Sisteminde Kötü Ruhların Dönüşümü

Halk deyişlerindeki hastalık isimleri, eski Türk inanç sistemindeki kötü ruhların dönüşümünü anlama noktasında yardımcı olmaktadır. Halk zihninde yaşayan kötü karakterli varlıklara dair inançların yanı sıra Divanü Lûgat-it-Türk başta olmak üzere sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde de konu hakkında bilgi edinmek ve kötü karakterli varlıkların musallat olması ile bunlardan kurtulma ile ilgili çeşitli bilgiler bulmak mümkündür.

Deyişlerdeki hastalık isimleri etimolojik olarak incelendiğinde, aslında hastalık adı olarak yaşayan bu tanımlamaların mitik dönemlerin demonik varlıklarının yaşayan bir hatırası veya canlı kalıntısı olduğu görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, insanoğlunun mitik dönemlerinden gelen bu demonik varlıkların günümüzde hastalık adı olarak yaşamaya devam ettikleri düşünülmektedir. Bu varsayımdan hareketle elde edilen bulgulara ve konu ile ilgili yorumlamalara aşağıda yer verilmiştir.

BULGULAR

Abaası, Albastı, Alkarısı

Altay, Başkurt, Kazan Türkleri başta olmak üzere birçok Türk boyunda bilinen ve lohusa kadına musallat olduğuna inanılan albastının hastalığa sebep olan kötü ruhlardan biri olduğuna inanılır. Anadolu’da yaygın biçimde “alkarısı” olarak bilinen ve hakkında çeşitli efsaneler meydana gelmiş olan bu kötü ruha “alkızı” denildiği de olur. İnanca göre “alkarısı”, lohusa kadınlara ve atlara musallat olan korkunç bir yaratıktır. Uzun boylu, uzun parmak ve tırnaklı, vücudu yağlı, siyah ve uzun saçlı, çok çirkin bir kadın, bazılarına göre de bir kocakarı şeklinde tasvir edilir (Ülkütaşır 1939: 243). Alkarısının, lohusanın ciğerini söküp götürdüğü, kendini ve çocuklarını bununla beslediği rivayet edilir. Bu süreçte lohusaya gelincik, miyan-kökü şerbeti gibi özellikle kırmızı şeyler yedirip içirme adeti yaygın olarak görülür (Boratav 1984: 78).

Yakut Türklerinde isim benzerliği ve nitelik bakımından Albastıya benzeyen ve al kökünden türetilen bir başka kelime olan “abaası/abaahı”, Yakut Türkleri arasında yer altında yaşadıklarına inanılan kötü ruhlara verilen genel bir isimdir. İnanca göre tek ayaklı, tek gözlü ve kel olan bu varlıklar, zararlı ve iğrenç görünümlü bitki ve hayvanları meydana getirmişlerdir. İnsanın aklını elinden

alıp deliye çevirebilme güçleri olan bu demonik yaratıklar, diğer Türk boylarında “albastı” şeklinde varyantlaşmış durumdadır (Beydili 2004: 16). Bununla birlikte “aldatmak, hile ve kadın şamanın büyüü” anlamlarında kullanılan “albas” kelimesi de “abaası” ile aynı köktendir. Dahası İnan'ın belirttiği gibi (1998: 261-263) al ruhu, başlangıçta şerir bir ruh olarak görülmemiştir. Anaerik dönemin uzantısı olma ihtimali yüksek olan bu ruh, Umay ve Ebek inancındaki gibi⁴, erkek egemen yapının güçlenmesiyle olumsuz işlevler yüklenmiş olmalıdır. Bu bağlamda al ruhunun hami ruh olduğunu düşündüren iki önemli durum vardır. Bunlardan birincisi, şaman dualarından onda yardım istenmesi; ikincisi ise ateş ve ocak iyesine bağlı olarak ateş kültüyle ilgili olmasıdır.

Tüm bunlarla birlikte Anadolu halk ağzından yaşayan bazı kelimelerin abası ve albastı ile benzerliği ve onların hastalığı tanımlamak için kullanılmaları dikkat değerdir. Türkistan coğrafyasında kötü ruh olarak kabul edilen bu ruhların Anadolu coğrafyasında hastalık adı olarak da yaşaması önemlidir. Örneğin, *Derleme Sözlüğü*'nde geçen “abaş” buğday başağının yarısından yukarısına tane tutturmayan bir hastalık (TDK 1993: 12) demektir. Aynı sözlükte “albız” için şeytan karşılığının verilmesi (TDK 1993: 208, 4415), kelimenin arkaik anlamını da koruduğunu göstermektedir.⁵ Benzer şekilde Anadolu halk inanışlarında “Albastı

⁴ Tatar Türklerinin inançlarına göre “ebek” çocuk tutan mitik bir varlığın adıdır. Sevdiği çocukların sırtını okşar gibi vurduğuna sevmeydiği çocukların ise sırtına daha hızlı vurduğuna (Kalafat ve Kamalov 2005: 62) inanılmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde ayrıca “ebe” kelimesinin “küçük çocukların gözünde korkunç bir varlığı canlandıran ve onları korkutmak için söylenen sözcük” (TDK 1993: 1649-1650) olarak kullanıldığı bilgisi dikkate değerdir. Bu durum Umay'ın işlevini akla getirmektedir. Umay'ın dişilik ve çocuklarla ilgisi ve bir süre sonra umacıya dönüşerek çocukları korkutmak için kullanılması onun iyi ruh işlevini kaybedip kötü ruha dönüştüğünü göstermektedir.

⁵ “İlbis” çivi, diken, kıymık gibi batan şeyler. “İlbiz” zayıf, cılız, hastalıklı; kötü, fena; cin, şeytan. “İlbiz toprak” verimsiz toprak (TDK 1993: 2518) demektir.

“Albız”, “şeytan<iblis”; “iblis” kelimesinin metatez (göçüşme) yoluyla “albız”a dönüşmesine ilişkin etimolojik incelemeler için bk. (Eyüpoğlu 1991: 336; Tietze 2002: 145).

Tuva Türkleri arasında soyu Albistan gelen kamlar vardır. Bazılarına göre Albis dağ geçitleri ve dar boğazlarda yaşayan burunsuz bir kadındır. Kamlama sırasında şamanlar bunu şu şekilde belirtirler: “Albis-Şulbus annem-babam, /Azıcık buraya, birazcık beriye/Selamlaşalım, hatırlaşalım, /Şifalı sudan içelim” (Bapaeva 2013: 26-27).

Albis ve Şulbus hakkında başka bir mit şu şekildedir: “Tanrı halka hitaben: Ben size mal verdim, aş verdim, yerin üzerinde iyi, güzel ve arı sular verdim; size yardım ettim. Siz de iyilik yapınız. Ben göklerime döneceğim; çabuk gelmiyeceğim, dedi. Sonra yardımcı ruhlarına hitaben: Şal-yime, sen rakı içip aklını kaybedenleri, körpe çocukları, kısarak yavrularını, inek buzağlarını koru, iyi sakla ... Yapkara, sen iyi bak! Erlik senin elinden ölmüşlerin canını çalmak isterse Mangdaşire'ye söyle; o kuvvetlidir. Şal-Yime, sen iyi bak! Albis, şulbus yerin altından çıkmasınlar; çıkarlarsa derhal Maytere'ye haber ver! O kuvvetlidir. Onları kovsun! ... Maytere iyilerden kötülerini uzaklaştır. Mangdaşire, sen fena ruhlarla savaş! Sana güç gelirse benim adımla çağır! İnsanlara iyi şeyleri, iyi

veya Albasma” adı verilen hastalık, kötü ruh inanmalarının bir sonucudur. *Derleme Sözlüğü*’nde şu karşılıklar verilmiştir: “al basma”, loğusa kadınlarda görülen bir hastalık, loğusa humması; loğusa olmayan kimselerde al denilen görüntünün uyku sırasında verdiği boğucu sıkıntı, kâbus; üzüntü ve kederden bayılma; kızıla benzer bir çeşit hastalık; kâbus basmak (TDK 1993: 207-208); doğum yapan kadınlarda görülen ateşli hastalık (TDK 1993: 4415) şeklinde sözlükte geçmektedir.

Yeni doğum yapmış lohusa kadınlara ve “masum” çocuklara saldırdığı ve hatta onları öldürdüğüne inanılan al, alanası veya alkızı, inanmalarda cin, dev veya kötü ruh haricinde hastalık olarak düşünüldüğünde “gelincik⁶, arıştı, hava- le, alcama, cinuğrağı, ağırlık çökme, albasu veya albasması” adlarıyla anılır (Örnek 2000: 144-145).

Halk arasından derlenip oluşturulan *Sağlık Değişleri Sözlüğü*’nde al kökünden türetilen hastalık adları şu şekildedir. “Alazlama” yüzde ve vücutta çıkan çıbanlar, kızartılar; el, ayak ve yüzün kızarıp şişmesiyle meydana gelen hastalık, yılanlık. “Alazlanmak” bedeni sıcaktan kızarmak; bedeni parça parça kızarmak. “Alazlatmak” alazlama hastalığını tedavi ettirmek. “Alazma” yüzde ve vücutta çıkan çıbanlar, kızartılar. “Al basma” loğusalık humması; loğusa olmayan kimselerde al denilen görüntünün uyku sırasında verdiği boğucu sıkıntı, kâbus; üzüntü ve kederden bayılma; sara hastalığı; kızıla benzer bir hastalık. “Al basmak” loğusalık sırasında kötü bir ruh tarafından boğucu ve öldürücü krizlere maruz kalmak. “Albastı” loğusalık humması (Öztek 1992: 4).

Arbıs/Arbız

Altay Türkleri arasındaki şamanlık geleneğinde şaman cübbelerinde çeşitli semboller yer alır. Bunlardan biri “Arba” denilen ve ölümler saltanatının denizinde yaşadığına inanılan bir canavardır. Bir çeşit koruyucu ruh olarak düşünülen bu ruh Hakaslar arasında “tös” adını alır. Tösleri yediren ve özel dualar bilen kişilere ise “Arbağcı” denilmesi dikkate değerdir (Beydili 2004: 66).

Altay Türkleri arasında büyü, fal ve üfürükçülük karşılığı olarak “Arbış” kelimesi kullanılır. Teleütler arasında okuduğu dualarla hastaları iyileştirme gücüne sahip kimselere “Arbışçı” denilir (Dilek 2014: 25). “Arbıs” kelimesinin büyü ve fal anlamlarının yanı sıra demonik varlıklarla ilişkilendirildiği de görülür. Ör-

işleri öğret. Olta ile balık avlamak, sincap (tiyin) vurmak, hayvan beslemek sanatlarını öğret!” (İnan 1986: 18-19).

⁶ *Derleme Sözlüğü*’nde gelincik için verem, böbrek hastalığı gibi karşılıklar verilmekle birlikte “süt çocuklarında görülen öldürücü bir çeşit hastalık” ifadesi, albastı adlı kötü karakterli ruhu akla getirir (TDK 1993: 1980).

neğin, bazı Teleüt gruplarının inanışlarına göre ölülerin hâkimi “Arbıs Kaan” denilen demonik bir varlıktır (Dilek 2014: 165). Bununla birlikte afsun kelimesi Kıpçak lehçelerinde “arbav” şeklinde kullanılırken, Doğu Türk lehçelerinde “ar-bış” şeklinde geçer. Yakut Türkçesinde ise “kötü ruhları aldatmak, dalkavukluk etmek” anlamlarına gelir (Örnek 1966: 31). *Divanü Lûgat-it-Türk*'te “arwa-” fiiliyle geçen kelime büyü yapmak, afsunlamak demektir. Buradan türetilen “arwış/arwaş” için büyü, afsun karşılıkları verilmiştir (Atalay 1986: 40). Benzer biçimde Altay lehçelerinde anlamı çözülemeyen sözlere “arbiş” denilmesi dik-kate değerdir (Örnek 1966: 31). Örneklerden görüleceği üzere kelime, hem büyü hem de kötü veya koruyucu ruh anlamlarında farklı biçimlerde kullanılmaktadır.

Demonik varlık adı olarak kullanılan “Arbıs” kelimesine benzer bir sözcük Tatar, Başkurt gibi bazı Türk boyları arasında görülür. Ahır anlamında kullanılan “Abzar”, aynı zamanda “Abzar (Ahır) iyesi” adı verilen demonik bir varlığın da adı olmuştur. “Abzar” denilen bu mitik varlığın genellikle ahırdaki hayvanlarla ilgilendiğine inanılır. Abzar iyesi, ahırdaki hayvanların bir kısmını sever ve onların semirmesini sağlar. Bir kısmını sevmediğinde ise onları gece koşturarak zayıflatır. Türk boylarındaki inançlarda düalist bir niteliği olan bu varlık bazen olumlu bazen de olumsuz olarak anılır. Örneğin, sığır veya koyun gibi hayvanlar doğum yaptıklarında bu iyenin bir şekilde hayvan sahibine haber verdiğiğine inanılır (Yıldız 2017: 42).

Derleme Sözlüğü'nde hem hayvanla hem de olumsuz anlamla ilişkilendirilen Abraz/Arbaz/Apras kelimeleri dikkate değerdir. Sözlüğe göre “abraz (arbaz)” kısır kadın veya hayvan; “abraza git-, arbaza git-” zıddına, inadına, dikine gitmek (Niçin birbirinizle abraza gidiyorsunuz?) demektir (TDK 1993: 30). Sözlüğe göre “apraz” yavru yapmayan, doğuştan kısır hayvan; yüzde olan siyah lekeler demektir (TDK 1993: 290). Yine sözlükte “arbaş” için eğri bacaklı; mavi gözlü, sarı saçlı adam; yaramaz; “arbaz (I)” için abraz; zayıf, cılız, hastalıklı; tombul, şişman çocuk; “arbaz (II)” avlu; “arbaza” aykırı, zıt, karşıt karşılıkları verilmiştir (TDK 1993: 301). *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*'nde “arbaz” zayıf, cılız, hastalıklı demektir (Öztek 1992: 6). Verilen örneklerde görüldüğü üzere kelimelerin anlamları birbirine yakın olmakla birlikte Anadolu ağızlarındaki bu farklılaşmaları, Türkçenin ses diziliminde sıklıkla rastlanılan metatez (göçüşme) ile açıklamak mümkündür.⁷ Etimolojik değişimlerin yanı sıra kelime Anadolu sahasına geldiğinde arkaik anlamına uygun biçimde hayvanla ilişkili olarak hastalık anlamı kazanmasının yanı sıra olumsuz biçimde kullanılmaya devam etmektedir.

⁷ Türkçede metatez (göçüşme) hakkında bk.: (Ersöz 2018, Ulutaş 2007).

Çor(t)

Türkistan sahasında hem demonik varlıkla ilişkilendirilen hem de hastalık anlamında kullanılan ve aynı kökten türetilen başka kelimeler de vardır. Rusça “çort (чѣрт)” şeytan (Baskakov vd. 1994: 809) anlamına gelen kelime bunlardan biridir. Kıpçak Türkçesi’nde “çor” hastalık; “çorlu” hasta, çaresiz; “çorak” ot bitmeyen tuzlu, çorak toprak demektir (Toparlı vd., 2007: 53). Hakas Türkçesinde “çorih” (salgın) hastalık; “çorih ağırığ” grip demektir (Arikoğlu 2005: 108).

Derleme Sözlüğü’nde geçen “çor” için dert, kederi hastalık; İspanyol nezlesi; bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası; ağaçlarda olan bir çeşit hastalık; kötü veya acı söz, küfür; kısır, mahsul vermeyen toprak; “çorlan” öksürük; “çorlan-” hastalanmak, dertlenmek, kederlenmek; “çorlu” hastalıklı, dertli, illetli; akılsız, deli; kışın uzamasından dolayı aç kalan hayvanların tutulduğu hastalık; kurumaya yüz tutmuş ihtiyar ağaç; kirli, pis; “çormuk” bir çeşit ağaç kurdu (TDK 1993: 1269-1272) karşılıkları verilmiştir.

Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü’nde “cor” fitik hastalığı; “corcu” obur; “coruh” gelişmemiş, büyümemiş; “coruk” inatçı, fitik kimse; “coruklamak” zayıflamak, uyuklamak; “çor” hastalık; İspanyol nezlesi; zehir, zehir gibi; öksürük. “Çordasız” zayıf, cılız, çelimsiz; “çorlanmak” hastalanmak, dertlenmek; kederlenmek; “çorlu” hastalıklı, dertli, illetli; akılsız, deli; vücutça tam olgunlaşmamış zayıf kimse; tuz veya toprak yiyen kimse. “Çor tutmak” nezle olmak; “çoru dutmak” deli olmak (Öztek 1992: 25, 35) demektir. Aynı kökten türetilmiş olma ihtimali olan “çurruk” kelimesi de “zayıf hayvan” (TDK 1993: 1305) demektir.

Derleme Sözlüğü’nde olumsuz anlamı karşılayan “çer” kelimesi geçer. Buna göre “çer” zehirli küçük böcek; hayvan; hastalık (daha çok hayvanlar-Çer değmiş at kaçtı); ilenç olarak söylenir (Çer deye!); “çer çal-” ani hastalığa yakalanmak (Aman sokağa çıkma, çer çalar!) demektir (TDK 1993: 1144). Örneklerden görüleceği gibi “çor” kelimesi, Anadolu ağzında canlı bir şekilde yaşamaktadır. Türkistan sahasında demonik varlıklarla ilişkilendirilen kelime, Anadolu coğrafyasında tamamen hastalık anlamı kazanmıştır.

Tatar Türkleri arasında ormanda yaşadığına inanılan, uzun boya ve kollara sahip olup vücudu tüylerle kaplı Şüräle (Şürelî) adı verilen demonik bir varlıktan bahsedilir. Etimolojik çalışmalar Şürelî’nin kökünde şür/şor/şer/çer/çor sözcüklerinin olduğunu ortaya koymuştur. Şeytan anlamına gelen çort kelimesinden başka demonik bir varlık olan Şürelî’nin de incelenmesi konu bakımından önemlidir.

Şüräle (Şürelî) adı verilen demonik bir varlığın ormanda yardım isteyen bir ses çıkararak insanları yolundan saptıracağı ve ormanın en karanlık köşelerine

götüreceği anlatılır. İnanca göre Şürelî ata binmeyi çok severmiş. Orman yanında otlayan at sürüsünden en iyi atı seçer ve onun üzerine binip gün boyu koştu-
rup oynamış (Zaripova Çetin 2007: 10-11). Bu nitelikle Şürelî'nin Anadolu ef-
sanelerine konu olan al karısı/al ruhu gibi ata binmekten hoşlandığını söylemek
mümkündür. Atnur'un aktardığı üzere (2007: 29-30) at, mitte bereketin sembo-
lüdür. Bununla birlikte Şürelî'yi korkutmak için yeraltı dünyasının bekçisi olan
köpeği bulundurmak gerekir. Dolayısıyla Şürelî'nin bereket getiren fonksiyonu
zamanla unutulmuş ve o zarar veren şeytan olarak görülmeye başlanmıştır.
Araştırmacıya göre Şürelî ile ilgili rivayetlerde köpeğin kullanılmasının sembolik
anlamı budur.

Kırgız ve Başkurt Türklerinde de şürelî tipine rastlanır. Kırgızlarda Şürelî, “üç
parmağı olan, ormanda yaşayan, insanlara saldıran veya gıdıklayarak öldüren
yaratık, ağaç adam” demektir. Başkurtlarda da kötü niyetli orman ruhuna ya-
rımıtık; Çuvaşlar arasında upate-arzurri denilir (Atnur 2007: 27) ve bunlar diğer
Türk boylarında Şürelî denilen demonik yaratığın nitelik bakımından varyantla-
rıdır.

Şürelî kelimesinin kökeni hakkında çeşitli etimoloji çalışmaları yapılmıştır.
Tatar bilim adamı L. Zamaletdinov'a göre kelime, eski Türkçedeki kötülük ve
ziyan anlamına gelen “şär” kelimesine “äl” ve sıfat yapım eki “-le”nin eklenme-
siyle türetilmiş olup kötü elli demektir. Bu etimoloji çalışmasında Tatar Türkle-
rinde korkmak anlamına gelen “şürläw” fiiline de dikkat çekilmiştir (Zaripova
Çetin 2007: 12-13). *Tatar Mifları* adlı kitapta da “Şürelî” kelimesinin kökeni
“şer” (Arapça) ve “-el” ekinin birleşmesi olarak gösterilmiştir. Tatar Türkçesinde
korkmak ve türevleri biçiminde bulunan “şür/şör” kelimesi, Başkurtlar arasında
da “şör, şör yeberev, şörlev (korkmak)” şeklinde geçer (Atnur 2007: 27). Tüm
bunlarla birlikte Tatar Türkçesinde “şür” şor, tuzlu toprak; “şürlet-” çok kor-
kutmak; “şürleüçen” çok korkak; “şürele” orman ruhu anlamına gelmektedir
(Ganiyev vd. 1997: 420).

Çuvaş Türkçesinde “şer” bataklık; “şorak” acı, (şorak, çorak, tuzlu yer, tuz-
lu); “şarta-” bir nevi cilt hastalığı; çiçek (hastalık) anlamlarına gelir (Paasonen
1950: 153, 161). Uygur Türkçesinde “şor” tuzlu demektir (Caferoğlu 1968: 218).
Kazak Türkçesi'nde “şuray” bir şeyin en iyi tarafı, verimli tarafı; “şuraylı” çok
verimli, çok güzel demektir (Kenesbayoğlu vd. 1984: 316). Kazak Türkçesinde
“şor” vücutta peyda olan şişkinlik, sertlik; “şorlanuv” ise vücuttaki şişkinliğin
sertleşerek kalması (Kenesbayoğlu vd. 1984: 314); “sor” bahtsızlık, şansızlık,
talısızlık; “soran” kireçlice yer; “sortan” kireçli yer demektir (Kenesbayoğlu vd.
1984: 244).

Derleme Sözlüğü'nde “şer” yaramaz demektir (TDK 1993: 3762). Aynı sözlükte “şur” verimsiz; tuz; “şor” kin, öfke; acı söz; üzüntü, dert; kötü; nezle; “şoralı/şorak” çorak; damlara serilen tuzlu toprak; “şorah/şorak” ekşimsi; çok tuzlu bataklık (TDK 1993: 3790-3794) demektir. Türkiye Türkçesindeki “çorak” kelimesinin diğer Türk lehçelerinin de benzer seslerle yaşamaya devam ettiği görülür. Buna göre çorak, Azerbaycan Türkçesinde “şoran(lıg)”, “şorakät”; Kırgız Türkçesinde “şor” şeklinde (KB 1991: 136) yaşamaktadır.

Daylı

Türk kültür coğrafyasından derlenen ve Anadolu'da yaşayan kelimelerden bir diğeri daylıdır. Beddualarda da kullanılan bu kelime olumsuz anlamda yaşamaya devam etmektedir. Buna göre “daylı” beddualarda kullanılan söz; dert, şiddet, sancı; şeytan; hayali zehirli hayvan demektir. Ekmeği bir köpeğe at, tuzu da bir ateşe at, çatır çatır çatlasın, gözünde daylı gelesinin de gözleri patlasın! (Tietze 2002: 570).

Derleme Sözlüğü'nde “daylı/dayıl” için öl, geber, Allah belanı versin anlamında ilenç; büyük çıban, yıl çıbanı, tehlikeli çıban; dert, şiddetli, sancı; tuzlu balgam denilen hayvan hastalığı; hayali zehirli hayvan (Daylı soksun!); zehir (Bu kadcı işi yapamadın, yediğin daylı olsun!); şeytan (TDK 1993: 1389) karşılıkları verilmiştir. Benzer şekilde “daylı artığı” dertli, yamrı yumru, hastalık geçirdiği için olgunlaştığı vakit bile işe yaramayan meyve (TDK 1993: 1389) demektir.

Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü'nde de “daylı” büyük çıban, yıl çıbanı, tehlikeli çıban; şiddetli sancı, dert; zehir (Öztek 1992: 39) şeklinde geçer.

Körmös

Altaylılar arasında “körmös” deli veya cinli demektir. Altaylılar yeraltında körmös adı verilen kötü tabiatlı demonik varlıkların yaşadıklarına inanmaktadırlar. Körmös, bir insanın bedeninden ayrılan ruhunu ele geçirdiği zaman, kişinin değişik hastalıklara kapıldığını düşünürler. Altaylıların dilinde küçük çocuğun canını bile çalıp götüreceğine inanan körmösün hastalık adı olarak da yaşadığı bilinmektedir (Beydili 2004: 341). Bununla birlikte Anadolu'da körmös ile ilgili herhangi bir kullanıma rastlanılmamıştır.

Meçkey

Türk mitlerinde sıklıkla görülen kötü ruhlardan biri “meçkey” adı verilen demonik varlıklardır. Türk boyları arasında “ubır, upır, obur, vupar” gibi adlarla

da anılan bu varlıkların insanlara musallat olduklarına inanılır. Örneğin, Kazan Tatarlarında içerisinde “ubırın” denilen kötücül ruhun girdiğine inanılan insanlara “ubırlı insan” denilir (Gültekin 2010: 407).

Gagauz Türkleri arasında en çok ölüm getiren hastalıklar canlı olarak tasarlanmış ve en korkunç hastalık sayılan veba, insanlar arasında dolaşarak ölüm saçan kambur bir yaşlı kocakarı şeklinde düşünülmüştür. Bu bağlamda Gagauz Türklerinde “taun veya veba” hastalığını anlatmak için seçilen kavramın “meçekli” olması (Duvarcı 2005: 130; Manov 2001: 15, 62) tesadüf olmamalıdır.

Ural ve Sibiryâ bölgelerindeki Türk boyları ile Kazak ve Kırgızlar arasında yaşayan bir orman ruhu olarak anılan “meskey”, Tatarlar arasında “meçkey, meskey, maçın, meçin, muştan” gibi isimlerle de bilinmektedir. Başkurt ve Tatar efsanelerinde de kötü bir yer-su ruhu olarak geniş yer bulan meskeyin mezarlığı bıraktığı veya oradan sürüldüğü ve kişilerin arasına yerleştiğine inanılır. Onun ateş şekline girdiği, sulara yaşadığı, isminin ağza alınmadığı, kargışının tuttuğu, dişi ve çok yiyen kötü bir ruh olduğu rivayet edilir. Ağzı açık uyuyan kişilerin içine girdiği veya kendisinin kişileri yuttuğunun rivayet edilmesi, ubır ile benzerliklerini ortaya koyar (Atnur 2011: 142-143).

Derleme Sözlüğü'nde “meçik” için davul tokmağı; davul çalarken tokmakla birlikte kullanılan ince çubuk; uzun ve geniş sakal; zift karşılıkları verilmiştir. Aynı sözlükte “meçikli”, uğursuz (kimse); eşeğin erkeklik organı; tütünlerin dibinde biterek onları kurutan asalak bir ot ve ağı (TDK 1993: 3147-3148) şeklinde geçer.

Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü'nde “mecek” kısa boylu, büyümemiş (insan, hayvan veya ağaç); “meççik” bodur, cüce kimse; “meçük” zayıf, avurtları çökmüş (Öztek 1992: 100) demektir.

Meker/Mekir

Tatar Türkleri arasında “meker”, kötü ruhlardan birisidir. Başlangıçta iyi olarak bilinen bu ruhun daha sonra kötü işlevler kazandığı görülür. İnanca göre mekerler kız çocuklarını kaçıır ve ayrıca kötülük yapmak için çeşitli şekillere girebilirler (Kalafat ve Kamalov 2005: 56).

Mekir, *Derleme Sözlüğü*'nde umacı ve hortlak; şeytan; inatçı, tedirgin edecek derecede birinin üstüne düşen; bela (TDK 1993: 3152-3153) gibi anlamlara gelmektedir.

Uçuk

Türk boylarının inanışlarına göre özellikle dudaklarda ortaya çıkan ve sulu kabarcıklara sebep olan bu hastalığa “uçuk” denilen kötü bir ruh sebep olmaktadır. Bu hastalık özel bir törenle tedavi edilir ve bunu tedavi edenlere “uçukçu” adı verilmektedir (İnan 1991: 320).

Eski Türk inanç sistemine göre ateşe saygısızlık gösteren kişilerin deri hastalığına tutulacağına inanılmaktadır. Bu hastalığın ise kartaldan türediğine inanılan bir şamanın çakmak taşıyla ateş yakarak tedavi edeceğine inanılır. Başkurtlar arasında “uçuk” denilen bu deri hastalığı yakma yoluyla tedavi edilmektedir. Yağlı paçavrayı ateşte yakmaya alazlama dışında “uçuklama” denmesi (İnan 1986: 119) de bu inançtan kaynaklanmaktadır.

Uçuk, *Divanü Lûgat-it-Türk*'te (1985a: 98) “uçguk” şeklinde geçer ve kelimenin eş anlamlıları olarak “ingi, dumagu” karşılıkları verilmiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde “ingi” kelimesi için nezle, inme hastalığı ve “dumagu” için de nezle, grip, bronşit karşılıkları verilmiştir (TDK 1993: 2542). *Tarama Sözlüğü*'nde “uçuk” için sara, uçuklu için saralı, cin tutmuş, sersem, derbeder, deli anlamları vardır (TDK 1995: 3897-3898).

Uğrı

Tatar Türkleri arasında yaramaz çocuklar “Uğrı” adlı verilen demonik varlıkla korkutulur. Oldukça esmer olarak tasvir edilen bu mitik varlık inanca göre insanların mallarını, eşya ve çocuklarını götürür. Anadolu'nun birçok yerinde “uğra-” çalmak; “uğruya çık-” hırsızlığa çıkmak; “uğrucu” hırsız; “uğruculuk” ise hırsızlık (Kalafat ve Kamalov 2005: 61) demektir.

Derleme Sözlüğü'nde “uğrağa basmak” cin, peri bulunduğuna inanılan bir yere basmak; “uğrağa gelmek” cin, peri tarafından çarpılmak; “uğralan-” gelincik hastalığına tutulmak; “uğra- (uğrama olmak)” cine, şeytana çarpılmak, demektir. Ayrıca “uğrak” için hırsız; sara, cin çarpması; “uğraklı” için inmeli, çalık, çalgın (TDK 1993: 4026-4027) karşılıklarının verilmesi dikkate değerdir. Buradan hareketle halk arasında söz konusu kelimenin hem mitik arka planın hem de olumsuz anlamının korunduğunu söylemek mümkündür.

Usal

Çuvaşçada kötü anlamına gelen “usal”, mitik bağlamda kötü niyetli demonik varlıklardan birisidir. Çuvaşlarda ruhlar, iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılır. Kötü ruhlardan “Kiremet” toprağa, “Yirih” kıra, “Şuyttan” suya ve “Usal” da ormana inmiştir ve o Çuvaş Türkleri arasında orman koyunu olarak bilinir (Kala-

fat ve Kamalov 2005: 56). Bunun dışında doğal olmayan yollardan ölen kişilerin “usal” olarak geri geleceklerine inanılması ve Çuvaşlar arasında kötü ve zalim kişileri tanımlamak için “usal” denilmesi (Güzel 2015: 142) kelimenin günlük yaşamda kullanıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Derleme Sözlüğü'nde “usa” kelimesi için tasa ve üzüntü anlamı verilmiştir (TDK 1993: 4042). Tam olarak hastalık adı olarak geçmese de söz konusu kelimenin usa biçiminde olumsuz anlamını koruyarak bir dönüşüm geçirdiğini söylemek mümkündür.

Ület (illet)

“Ület veya illet”, Tatar Türkleri arasında hastalık yapan kara iyenin adıdır. İlet ruhunun, “Ület Bazı” denilen çukurdan çıkıp ölümcül hastalıklara yol açacağına inanılmaktadır. Bu çukur, aynı zamanda, kullanılmayan eşyaların atıldığı bir yer olarak kullanılır (Kalafat ve Kamalov 2005: 56). Etimolojik olarak ülete yakın bir kelime Karaçay-Malkar Türkçesinde “ölet” biçiminde geçer ve amansız salgın hastalık anlamında kullanılır. Kıpçak Türkçesi kaynaklarında da “ölet” şeklinde geçen kelime, insanların ölümü (Tavkul 2016: 113) demektir.

Anadolu'da eskiden bulaşıcı hastalıkları ifade etmek için “ölet” kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir (Çavdar 1992: 310). Benzer bir anlama sahip olan ve Anadolu ağızlarında ülez- biçiminde yaşayan fiil *Derleme Sözlüğü*'nde hastalıklardan incelemeyi ve zayıflamayı anlatmak (TDK 1993: 4063) için kullanılmıştır. Benzer şekilde *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*'nde de “ülez” hayvan ölüsü, leş demektir (Öztek 1992: 143).

Üzüt

İnanca göre ölen kişilerin ruhları hastalığa sebep olabilmektedir. Ölülerin ruhlarının serseri bir şekilde dolaştığına inanan Altaylılar bu ruhlara “üzüt”, Yakutlar “üör” ve Kazan Türkleri ise “ürek” (İnan 1986: 177) derler.

Hakaslar arasında bugün çoğu basit hastalığın ölü insanların serseri bir şekilde dolaşan ruhları olan üzütlerle ilişkilendirilmesi, Hakasların kötü ruhların hastalık yaptığına dair inançlarının bir sonucudur. Onlar dudakta meydana gelen uçuk için üzüt öpücüğü anlamında “üzüt ohsangan” derler (Okutan 2016: 100). Hakas Türkçesi sözlüğünde “üzüt” için şu karşılıklar verilmiştir: yara, çıban, uçuk, irnine üzüt odırıbışhan (dudağında uçuk oluşmuş); ruh, ölen kimse nin ruhu demektir. Fiil olarak üzüt- ise üşütmek demektir (Arıkoğlu 2005: 552).

Derleme Sözlüğü'nde (TDK 1993: 4087) “üzüt” için sıska, renksiz ve hastalıklı karşılıkları verilmiştir. *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*'nde “üzüt” sıska, renksiz, hastalıklı (Öztek 1992: 144) şeklinde geçmektedir.

Yel

Türkçede “yel” kelimesi hem rüzgâr hem de cin, ifrit gibi kötü tabiatlı ruhları anlatmak için kullanılan kavramlardan birisiydi. Türklerin inanç sisteminde her şeyin bir koruyucu ruhu olduğuna inanılmaktadır. Yakutlara göre rüzgârlar dağlarda uyur ve herhangi bir gürültü ile uyanırlardı. Bazı Türk boylarında ise rüzgârın hastalığa sebep olduğuna inanılmaktaydı (Buluç 1979: 327). Yel kelimesinin, hem cin hem de rüzgâr anlamına gelmesi muhtemelen bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Atasözlerinde de yaşatılan bu iki anlam şu şekilde gösterilebilir: Kowı er, kudhugka kirse yel alır” yani “Talihsiz insan, kuyuya bile girse, yel ve cinler, onu orada bulur ve yukarı çıkarır” (Ögel 1995: 302, 308) demektir.

Türk sözlü ve yazılı kültüründe yel kelimesiyle kurulan birçok kavrama rastlamak mümkündür. Eski Türk inanç sisteminde Yelbegen (yedi başlı dev) olarak geçen ve ay tutulması sırasında ayı yediğine inanılan devin, Ögel’in belirttiği gibi (1995: 311), cin anlamındaki yel kelimesiyle etimolojik bir ilişkisi olmalıdır. Yel kelimesi dev veya korkunç yaratık anlamında farklı zaman ve mekânlarda karşımıza çıkar. Örneğin, Kuzey Türk destanlarında devlere, “Celbegen, Yel-Moos” gibi isimler verilirken Uygur Türklerinin anlatılarında geçen “yalmavuz/celmoğuz”; Kazak inanış ve anlatılarında yer alan “calmavız kempir/celmavız kempir”; Nogaylarda “yelmavız” veya Özbek mitlerinde geçen “yalmoviz ve şalmoviz (calmoviz)” şeklindeki korkunç dev tipleri, yel (cil/cel/çel) ile etimolojik bağlantısı olan kelimelerdendir (İnayet 2010: 18-19; Ögel 1995: 561).

Türk kültüründe rüzgârın hastalığa sebep olduğuna ilişkin birçok inanış vardır. Özellikle bir kısım hastalık yapan kötü niyetli ruhların rüzgârda yaşadığı ve kötülük yapacağı inancı yel kavramlaşmasında görülmektedir. Bu bağlamda birçok Türk boyunda yelin kötü ruh ve hastalıkla bağlantısı görülmektedir. Örneğin, Başkurlarda “yelpev” adlı hastalık yapan bir cin vardır. Bu demonik varlığın genellikle ılık esen rüzgârlarla geldiğine inanılmaktadır. Bununla ilgili deyim şöyledir: Başkurlar arasında “yel hugıla” deyimi, “yel değişiyor” demektir. Macarcada “sze’lütött” ise “rüzgâr yemiş, felçli” demektir (Torma ve Hisamitdinova 2008: 91). Bu durum yel ve hastalık arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Karaçay-Malkarlar arasında romatizma hastalığının adı “cel avruv (rüzgâr/yel hastalığı” olarak geçer. Kumuk Türkçesinde de “yel avruv” şeklinde geçen bu hastalık adının (Tavkul 2016: 118), kötü ruh veya cin anlamındaki yel kelimesiyle bağlantısı söz konusudur.

Şeytani veya kötü tabiatlı ruhların çoğunun adları hastalıkla bağlantılıdır. Örneğin, kötü ruh veya şeytanın sebep olduğu hastalık olarak “yek, yeg veya

yik” kelimelerinin kullanımı vardır. Benzer kelimeler, *Ebu Hayyan Sözlüğü*'nde ig ve *İbn-i Mühenna Sözlüğü*'nde “iklig” şeklinde geçer ve bunların “hasta” anlamı vardır (Beydili 2004: 607). Bilindiği gibi hastalığın sebebi yeraltından gelen kötü niyetli ruhlardır. Dini ve kültürel değişimlerle birlikte bazı coğrafyalarda bu düşünce ortadan kalkmışsa da kötü ruhların isimleri hayatta kalmıştır. “Gelecekte güçlü unsurların kaybolmayacağı şekil değiştirerek yaşamaya devam edeceği” (Öger ve Yıldız Altın 2016: 19) varsayımından hareketle mitik dönemin yeraltı hâkiminin yönetimi altındaki kötü ruhların kültürel değişim ve dönüşümlerle birlikte hastalık adı olarak yaşamaya devam ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Hayvan hastalıklarını tanımlamak için yel kelimesinden türetilen bazı kavramları görmek mümkündür. Koyun ve keçilerin salgın hastalığı olan agalaksiye ayaklarda topallık yaptığı için “yel” denildiği bilinmektedir. *Divanü Lûgat-it Türk*'te yel kelimesi “yelner ve yelnemek” biçiminde geçer ve bunun için “kısrağın memesinin sarkması” (Dinçer 1969: 62) karşılığı verilmiştir.

Divanü Lûgat-it-Türk'te cin ve cin çarpması için “yèl” ve “yelpik” (Kaşgarlı Mahmut 1985c: 144, 46) kelimeleri geçmektedir. Anadolu'nun birçok bölgesinde de vücuda yerleşen ağrı ve sızılar için “yel” kelimesi kullanılmaktadır (Ögel 1995: 309). Buradan hareketle *Derleme Sözlüğü*'nde “yelpik” için nefes darlığı, bronşit; “yelpikli” için nefes darlığı çeken, öksürüklü (TDK 1993: 4239) karşılıklarının verilmesi dikkate değerdir. Ayrıca Anadolu'da “elpük/yelpük koşma” adıyla icra edilen koşma çeşidi de vardır. Buna “topal koşma” da denilmektedir.

Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü'nde “yel” ağrı, sızı, romatizma; “yelibik” tuzlu balgam; “yelpik” nefes darlığı, bronşit; çarpıntı; tükürük; nefes darlığı çeken, öksürüklü kimse; ağrı, sızı, romatizma; “yelpikli” nefes darlığı çeken, öksürüklü kimse; “yelpük” nefes darlığı, bronşit; “yelpüme” hastalanmak (insanlar için) demektir (Öztek 1992: 149-150).

Tüm bu örneklerden hareketle, eski Türk inanç sisteminde hastalık yapan kötü ruhların bir kısmının arkaik isimlerinin unutulduğu, ancak halk arasında belli bazı işlevlerini korumaya devam ettikleri ve bilinçaltında hastalık adı olarak veya olumsuz anlamda yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Sonuç

Eski Türk inanç sisteminde kişinin veya toplumun başına gelen kötü olayların sebebi şeytan, iblis veya kötü karakterli varlık olarak adlandırılan olağanüstü güçlere bağlanmıştır. Kötülük ve felaketin asıl kaynağı, yeraltında yaşadıklarına inanılan ve şeytanın hizmetkârı oldukları kabul edilen varlıklarda aranmıştır.

Çalışmada gelenekte güçlü kültür unsurlarının kaybolmadığı, yaşama gücüne sahip olanlarının şekil veya işlev değiştirerek yaşamaya devam ettikleri varsayımından hareket edilmiştir. Bu bağlamda günümüzde hastalık adı olarak kullanılan birçok kelimenin gerçekte kötü ruhların değişim ve dönüşümünün sonucunda meydana geldiği tespit edilmiştir.

Yapısal işlevselci yaklaşımın benimsendiği bu çalışmada, yeraltından gelen ve hastalığa sebep olan kötü ruhların dinî, sosyal, kültürel ve ekolojik değişimlere bağlı olarak bir kısmının işlevlerinin unutulmuş halk arasında hastalık adı olarak yaşamaya devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Halk zihnindeki kötü yaradılışlı demonik varlıklara dair inanışların yanı sıra Divanü Lûgat-it-Türk başta olmak üzere sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde kötü karakterli varlıkların musallat olması ve bunlardan kurtulma ile ilgili çeşitli bilgiler de mevcuttur. Bu çalışmada, zaman ve mekâna bağlı olarak meydana gelen değişimlere rağmen bilinçaltında bazı arketiplerin yaşamaya devam ettiği, ancak bunlardan bir kısmının yeni işlevler kazanarak yaşamaya devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Kötü ruh üzerinden bir okumanın yapıldığı bu araştırma, ileride yapılacak benzer bir konudaki daha geniş ölçekli başka bir incelemenin başlangıcı niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- 📖 Akkuş Mutlu, Suzan. "Eski Ön Asya Toplumlarında Sıtma Hastalığı ve Tedavi Yöntemleri". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ed. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek. Ankara: Gece, 2017: 79-98.
- 📖 Akkuş Mutlu, Suzan. "Eskiçağ'ın Korkulu Rüyası: Cüzzam". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*. Ed. Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Çağrı Büke, Eren Akçiçek. Ankara: Gece, 2018: 53-66.
- 📖 Anohin, A. V. *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova. Konya: Kömen, 2006.
- 📖 Arıkoğlu, Ekrem. *Örneklî Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ, 2005.
- 📖 Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: TTK, 1986.
- 📖 Atnur, Gülhan. "Tatar Halk Anlatılarında Şürelî Tipi". *Millî Folklor* 73 (2007): 26-30.
- 📖 Atnur, Gülhan. "Anadolu, Tatar (Kazan) ve Başkurt Türklerinin Masallarında İnsan Yeme (Yamyamlık) Motifi". *Karadeniz* 9 (2011): 132-151.
- 📖 Bapaeva, Janyl M. *Tuva Şamanizmi*. Konya: Kömen, 2013.
- 📖 Baskakov, A. N., Golubeva, N. P., Kamileva A. A., Lyubimov, K. M., Salimzyanova, F. A. ve Yusipova, R. R. *Büyük Türkçe-Rusça Sözlük*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil, 1994.
- 📖 Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010.
- 📖 Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)*. İstanbul: Ötüken, 2007.
- 📖 Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Çev. Eren Ercan. Ankara Yurt Kitap-Yayın, 2004.
- 📖 Black, Jeremy ve Green, Anthony. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü (Tanrılar, İfritler, Semboller)*. İstanbul: Aram, 2003.
- 📖 Boratav, P. Naili. *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*. İstanbul: Gerçek, 1984.
- 📖 Buluç, Sadettin. "Şaman Maddesi". *İslam Ansiklopedisi*. 11. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim, 1979: 310-335.
- 📖 Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 1968.
- 📖 Çavdar, Ayşenur. "Günümüz Türk Halk Hekimliğinde İslâm Öncesi Türk Tıbbının İzleri". *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri* (İstanbul-17-19 Şubat 1988). Ankara: TTK, 1992: 309-313.

- 📖 Dinçer, Ferruh (1969). “Hastalık Adlarının Halk Dilindeki Türkçe Karşılıkları”. *Türk Dili Dergisi* XX 211 (1969): 60-63.
- 📖 Duvarcı, Ayşe. “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”. *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (2005): 125-144.
- 📖 Ersöz, Serpil. “Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)* 4 (2018): 2189-2203.
- 📖 Eyüpoğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal, 1991.
- 📖 Ganiyev, Fuat, Ahmet’yanov, Rifkat ve Açığöz, Halil. *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Moskova-Kazan: İnsan, 1997.
- 📖 Gültekin, Mustafa. *Tataristan Masalları Üzerinde Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, 2010.
- 📖 Güzel, Sinan. “Konstantin İvanov’un Şiirlerinde “Bitmeyen Mücadele”: İyi-Kötü Çatışması”. *Türkbilig* 30 (2015): 137-150.
- 📖 İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK, 1986.
- 📖 İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler. 2. Cilt*. Ankara: TTK, 1991.
- 📖 İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler. 1. Cilt*. Ankara: TTK, 1998.
- 📖 İneyet, Alimcan. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yal-mavuz/Celmoğuz*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- 📖 Kalafat, Yaşar ve İlyas Kamalov. “Tatar Efsaneleri”. *Karadeniz Araştırmaları* 6 (2005): 52-77.
- 📖 Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. 1. Cilt. Ankara: TTK, 1985a.
- 📖 Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. 2. Cilt. Ankara: TTK, 1985b.
- 📖 Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. 3. Cilt. Ankara: TTK, 1985c.
- 📖 KB. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- 📖 Kenesbayoğlu, İ. K., Ahmedoğlu, F. Ş., Bolganbayoğlu, E., Canuzakoğlu, T., Çerkeş, G., Cubanoğlu, E., İmambayoğlu, A., Mahmudoğlu, A., Musaldayoğlu, E. ve Nurgaziyma, D. *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Çev. Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.
- 📖 Küçük, Abdurrahman, Tümer, G. ve Küçük, M. A. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan, 2009.

- 📖 Manov, Atanas. *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*. Çev. M. Türker Acaroğlu. Ankara: TTK, 2001.
- 📖 Okutan, Nükhet. *Hakaslarda Atalar Kültü ve Günümüz Hakas Kültürüne Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2016.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. 2. Cilt. Ankara: TTK, 1995.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. 1. Cilt. Ankara: TTK, 2010.
- 📖 Öger, Adem ve Yıldız Altın, Kübra. "Uygurlarda Şamanizm'den İslam'a Kötü Ruhların Dönüşümü". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 7 (2016): 14-25.
- 📖 Örnek, S. Veyis. *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtil İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1966.
- 📖 Örnek, S. Veyis. *Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- 📖 Öztekin, Zafer. *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, 1992.
- 📖 Paasonen, H. *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İbrahim Horoz, 1950.
- 📖 Perrin, Michel. *Şamanizm*. Çev. Bülent Arıbaş. İstanbul: İletişim, 2003.
- 📖 Tavkul, Ufuk. "Karaçay-Malkar Türkçesinde Hastalık Adları ve Bununla İlgili Bazı Fiiller, Deyimler ve Atasözleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. İristay Kuçkartayev'in Anısına)* 3 (2016): 111-122.
- 📖 TDK. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. I-XII. Cilt aralığı. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1993.
- 📖 TDK. *Tarama Sözlüğü*. 1-8. Cilt aralığı. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1995.
- 📖 Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. 1. Cilt (A-E). İstanbul: Simurg, 2002.
- 📖 Toparlı, Recep, Vural, Hanifi ve Karaatlı, Recep. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2007.
- 📖 Torma, Y. ve Hisamitdinova, F. G. "Geleneksel Başkurt Etiyolojisinde Bazı Hastalık Cinleri". Çev. Burçak Okkalı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 26 (2008): 89-92.
- 📖 Ulutaş, İsmail. "Metatez Olayı Türkçe'nin Ses Sistemiyle İlgili midir?". *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2007): 117-132.
- 📖 Uraz, Murat. *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam, 1994.

- 📖 Ülkütaşır, M. Şakir. “Alkarısına Dair Halk İnanmaları”. *Halkbilgisi Haberleri* 95 (1939): 243-246.
- 📖 Yıldız, Çetin. *Kazan Türklerinin Mitolojisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, 2017.
- 📖 Yıldız, Naciye. “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4 (2008): 84-93.
- 📖 Zaripova Çetin, Çulpan. “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)”. *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2007): 1-32.